

VERSLAG Expertmeeting Toekomst van de Stad

donderdag 20 september 2012 te Den Haag

Aanwezig: Oedzge Atzema (Universiteit Utrecht)
Sabrina Lindemann (mobiel projectbureau Op Trek)
Hans Beekman (Gemeente Rotterdam)
Ruud Sondag (voormalig Van Gansewinkel Groep)
Sybrand Tjallingii (Ecopolis, Stedenbouw en Ecologie)
Martijn de Waal (The Public Matters)
Isaac Kalisvaart (MAB Development)
Anna Vos (Concepts for Urban Change)

Leden van de Rli en commissie Toekomst van de Stad:

Henry Meijdam (voorzitter Rli), Wouter Vanstiphout (raadslid Rli), Arnold Reijndorp (extern commissielid Rli), Annemiek Rijckenberg (extern commissielid Rli), Theo Toonen (extern commissielid Rli), Ellen Verkoelen (extern commissielid Rli)

Voorstelrondje

Als start van de bijeenkomst wordt kort iets verteld over de opzet en achtergrond van het advies Toekomst van de stad, en over de oprichting van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.

Bij de voorstelronde geven een paar deelnemers uiting aan een hartenkreet, bijvoorbeeld **over** het belang van het bekijken van de stad vanuit de menskant: hoe ervaart de mens zijn omgeving, de stad? Een andere hartenkreet die klinkt is dat praten over de toekomst van de stad een verandering in het denken vereist, waarbij wetten uit het verleden worden losgelaten maar waarbij ook voorkomen moet worden dat wensdromen over die toekomst de dominante factor zijn. De toekomst van de stad is afhankelijk van hoe wij ons leven organiseren, markten zijn daarbij onvermijdelijk.

Thema 1 - Economie en onderwijs

Stellingen:

1. Internationale concurrentie en lokale economie hebben niets met elkaar te maken.
2. De stad profiteert onvoldoende van de stromen die onderwijsinstellingen genereren, zoals die van kennis en mensen.

Een van de deelnemers vindt de eerste stelling een lastige. Het hangt er maar vanaf hoe je het bekijkt. Kwantitatief gezien bestaat negentig procent van het aantal bedrijven in de stad uit lokaal georiënteerde, verzorgende bedrijvigheid. Slechts tien procent opereert internationaal (stuwende bedrijvigheid met markten over de hele wereld). Als je de eenheden telt, is de lokale bedrijvigheid belangrijker voor de stad in termen van werkgelegenheid en koopkrachtgeneratie. Maar internationale bedrijvigheid is ook belangrijk, namelijk voor de structuur van de economie van de stad: internationale bedrijven zijn belangrijk voor de concurrentiekracht en productiviteit van de lokale economie. De indruk kan dus ontstaan dat het om gescheiden werelden gaat, maar voor de toekomst van de stad is het essentieel dat die twee met elkaar verbonden worden: dat de internationale stromen van kennis, beleving (toerisme) en creativiteit verankerd worden en verbonden met lokale economie.

Er is discussie over hoe we dat kunnen doen. Een van de deelnemers merkt op dat dit kan door te kijken naar de cyclische processen die steden doormaken. Er is een golfmodel van stedelijke

ontwikkeling, met urbanisatie, suburbanisatie, deurbanisatie en reurbanisatie. Ook in de economie zijn er golven: kortetermijngolven (conjunctuereel), middellangetermijn golven (structurele, sectorale golven) en langetermijngolven (diepe, institutionele golven). Het probleem is nu dat in het huidige debat over de stad al die cycli zomaar op elkaar gestapeld worden, met een dominantie van die conjuncturele golf. Er wordt te weinig rekening gehouden met de diepe golven. Maar agglomeratievoordelen waren er dertig jaar geleden ook al. Investeerders zouden toen in Rotterdam investeren, nu in Amsterdam. Dat heeft niks met de ruimte te maken, maar met de langerlopende golf van sectorale, structurele veranderingen. Het wordt nog interessanter als de institutionele golf erbij betrokken wordt. hoe organiseren we onze levensloop, bijvoorbeeld met langer werken of zelforganisatie? Hij pleit ervoor uit te gaan van een golvende ontwikkeling van steden en daarbij in de analyse het onderscheid in institutionele, sectorale en conjuncturele dynamiek te maken.

Volgens een andere deelnemer zijn in een aantal stedelijke vernieuwingswijken de lokale en internationale economie ook nu al verbonden. Denk aan de internationale achterban van ondernemers in multiculturele wijken. Het internationale is sterk aanwezig.

Hierop merkt een van de deelnemers op dat het belangrijk is je af te vragen wat een stad maakt. Dat is dat er van alles gebeurt, op allerlei schaalniveaus. Er is reuring. Internationale bedrijven vestigen zich nu op leuke plekken in de stad, en trekken van de periferie naar de stad. Ze kunnen overal gaan zitten vanwege ict, maar dat doen ze niet. Ze willen dicht bij de datainfrastructuur, bij de kennis en opleidingsinstellingen zitten. Dat zijn de plekken van de goed opgeleide medewerkers en die kiezen voor de leuke plekken in de stad. Steden moeten daarom hun opleidingsinstellingen koesteren. Een andere deelnemer reageert dat dit slechts één kant van het verhaal is over waarom bedrijven zitten waar ze zitten. En dat is het positieve verhaal over agglomeratievoordelen. Er zit ook een andere kant aan. De essentie van de stad is namelijk marktperfectie. De markt is niet transparant. Men zit dáár omdat er assymetrie is van informatie, van dingen die niet vermarkt kunnen worden via transparante markten. Die barrières kunnen doorbroken worden door bij elkaar te gaan zitten. Gevraagd wordt waarom bedrijven van Capelle dan nu weer naar de Coolingsingel trekken. Is er iets veranderd bij de bedrijven of bij de stad? Dit zou te maken hebben met 1) veranderingen in de middellange structuur (sectoraal) en 2) investeringen en cyclisch verloop van steden (met hogere prijzen op locaties die gewild zijn). Bedrijven investeren op plekken waar de prijs laag is.

In aanvulling hierop wordt opgemerkt dat er wel degelijk ook een ruimtelijke kant aan het verhaal is. De stad als ruimtelijke structuur moet wél mogelijkheden bieden voor vestiging op bepaalde plekken. Het gaat niet alleen om economische cycli. Hij noemt het voorbeeld van de IBA Emscherpark/Ruhrgebied, met een nieuwe groen- en waterstructuur die de regio weer aantrekkelijk maakte voor anderen. Dat is geen incidenteel voorbeeld, denk aan Midlands, met Manchester, Liverpool, en aan Westergasfabriek. Volgens anderen kan dit juist gezien worden als onderstreping van het eerdere verhaal: juist omdat de prijzen in de jaren tachtig in het Ruhrgebied zo laag waren vanwege de wegtrekkende bedrijvigheid konden die ruimtelijke investeringen gedaan worden. Dat is juist de cyclus die hij bedoelt.

Kan de overheid dus voorspellen aan de hand van die golfbewegingen waar de ontwikkelingen gaan plaatsvinden? Volgens een van de deelnemers is dat inderdaad het geval. In de regio Luik, Wallonië bijvoorbeeld is veel te laat door overheid en ondernemers geanticipeerd op de ontwikkeling van een nieuwe economie. In Rotterdam staat men voor eenzelfde punt. Als Rotterdam geen vorm kan geven aan nieuwe vormen van energie, dan is de Rotterdamse haven ook geen energy port meer over dertig jaar. Dus steden moeten op die cycli inspelen. Hij stelt dat steden integraal functionerende systeem moeten zijn, met een andere rolverdeling waarbij ondernemers de lead nemen in het ontwikkelen van nieuwe economische structuur. Steden maken daarbij onvoldoende gebruik van hun kennisinstellingen. Een goed voorbeeld is de RDM lokatie waarbij hogeschool Rotterdam en bouwakademie zich in het havengebied hebben gevestigd en leerlingen weer in contact komen met die haven en een goed beeld kunnen ontwikkelen daarvan (digitaal ipv vies). Waar het fout gaat is dat er onvoldoende technisch personeel gaat komen, op alle niveaus en de gemeente dat slechts mondjesmaat weet te organiseren. Nu vraagt de gemeente bij bedrijven wat zij de komende 5 jaar nodig hebben. Men wil een integraal systeem

waarbij bedrijven baangarantie geven en kennisinstellingen in retour invloed hebben op het curriculum. Dat gaat via intentieafspraken via convenanten. De rol van de overheid is partijen met elkaar in contact brengen.

Een van de aanwezigen reageert op de eerdere opmerking dat steden bestaan omdat markten niet transparant zijn. Digitale media maken die steden wel veel transparanter. Daarnaast is het zo dat ondernemen in ICT nog steeds een contactsport is, daarom zitten ondernemers in bijvoorbeeld Silicon valley bij elkaar. Zie ook de studie van Van Engelsdorp Gastelaars en Hamers, waarin gezegd is dat het elkaar ontmoeten steeds meer gaat gebeuren op aantrekkelijke plekken (binnensteden, culturele plekken). Hier liggen kansen voor innovatie. Het deel van het werk dat niet zo belangrijk is, meer standaardisatie, vindt plaats op andere plekken. Deze ontwikkeling heeft invloed op waar bedrijven zich vestigen.

Een van de deelnemers merkt op dat Amerika er beter in slaagt om verbindingen tussen onderwijs en bedrijfsleven te maken. Voorbeeld van R&D als link tussen onderwijs en bedrijfsleven. In Nederland komt dit niet goed van de grond. Er is geen visie op hoe je synergie tot stand kunt brengen. Food Valley Wageningen is een voorbeeld waar het wél lukt. Kenmerkend is dat er duidelijk richting is, iedereen gaat zelfde kant op. Hoe verhoudt dat zich tot de diversiteit en veelkleurigheid die vaak als kracht van de stad wordt benoemd? Er is focus nodig, aldus een deelnemer. Een ander vult aan dat een bepaalde invulling van diversiteit bedoeld wordt: voor innovatie is het belangrijk dat mensen uit één bepaalde 'scene' elkaar kunnen ontmoeten. Ook wordt gezegd dat de discussie specialisatie - verscheidenheid een oude is. Het gaat nu om complementariteit, met related variety. Sectoren die aan elkaar gerelateerd zijn: daar is het interessant, en zijn ontmoetingen en innovatie. Zie ook het essay van Raspe. Het gaat om de spin-offs (wat deed iemand daarvoor), opwaartse arbeidsmobiliteit tussen sectoren en kennisnetwerk. Een van de deelnemers meent dat dat focus-verhaal wellicht oud is, maar nog steeds belangrijk. Scholingstypen en bedrijfstypen sluiten niet altijd aan op de situatie die een stad nastreeft. In die zin is er dan geen focus.

De vraag wordt opgeworpen of we met deze discussie niet het risico lopen dat de toekomst bestaat uit gisteren. Innovatie is toch ook iets onverwachts, bijvoorbeeld net in een sector waar overheden zich niet op richten? Een deelnemer reageert dat dat deels zo is, maar dat er wel economische clusters in steden bestaan en dat er binnen die clusters innovatie kan ontstaan, al is dat dan misschien niet precies in die hoek die de overheid voorzag. De rol van de overheid hierbij ligt vooral bij de ruimte. De overheid heeft een rol met betrekking tot de ruimtelijke structuur van de stad, bijvoorbeeld de keuze van uitplaatsen van onderwijs uit de stad, of het in de stad houden. Een andere deelnemer vindt het schaalniveau lastig bij deze kwestie. Kijk naar de Tilburgse regio waar veel terreinen braak liggen en er geen druk op ligt. Eindhoven ligt daar vlakbij. Het begrip 'regio' is te slap. Dan wordt toch vaak gedacht aan een kern met omliggend gebied. In plaats van de regio zou het moeten gaan om denken in netwerken; plaatsen zijn tegenwoordig zo bereikbaar ten opzichte van elkaar. In ieder geval moet het niet meer 'ieder voor zich' zijn. Marktwerking tussen overheden, in casu gemeenten is niet gezond.

Een andere deelnemer geeft aan dat in deze discussie de rol van de overheid en de rol van de ruimte door elkaar lopen. Daar is niet iedereen het mee eens: de overheid kan veel bepalen over hoe we met die ruimte omgaan, dus dat heeft met elkaar te maken. Maar de vraag is of dat een goede rol is; moet de overheid niet als ober fungeren: een nuttige figuur die gastvrijheid verleent, maar niet mee eet.

Een van de deelnemers grijpt nog even terug op het punt van die cycli. Op welke cyclus moet het advies zich richten? Als reurbanisatie al vanaf midden jaren tachtig heeft plaatsgevonden, waar zitten we dan nu en wat komt daarna? Volgens een deelnemer ligt het antwoord in verschillende cycli: conjuncturele en structurele/sectorale cyclus. Het complex van finance is nu aan het herstructureren, dat duurt wat langer. Er wordt geopperd om het cycli-denken te koppelen aan onderwijs. Keuzes over groene opleidingen, of valleys of campussen: dat is kortetermijndenken. De overheid moet standaarden zetten, en dus zorgen voor goed onderwijs, waarvoor dan ook. Cyclisch gezien zou het moeten gaan om lagere scholen.

Cycli verlopen aan de hand van relatieve voorkeuren voor plekken. Het gaat om investeringstrategieën die een bepaalde looptijd hebben. Gebouwen hebben een afschrijvingstermijn van een bepaald aantal jaren. Kan de overheid dit beïnvloeden, bijvoorbeeld met die ober-rol? Volgens een deelnemer kan de overheid het verloop van die cycli beïnvloeden door het bieden van zekerheid en duidelijkheid: over bestemmingen, bereikbaarheid (vestigingsklimaat). De ober moet wel heel klantgericht zijn. Dat is nu niet overal zo. Er wordt teveel op sjablonen gestuurd, in plaats van customized.

Volgens een van de deelnemers zitten we aan de vooravond van de start van een nieuwe cyclus: met een nieuwe economie en een andere positionering van de overheid. Die overheid moet 1) kaderstellend zijn, duidelijke keuzes maken (niet om nieuwe clusters te 'maken' maar om bestaande te versterken), dus ook kaders stellen voor onderwijs, quality of life etc. 2) faciliterend/dienstverlenend. Waar dat niet afkomt 3) initiërend, partijen uitlokken. Hierop reageert een andere deelnemer dat het wel belangrijk is dat steden hun concepten actueel houden. Hoe kan Rotterdam tijdig zijn concepten bijstellen om Westland te gaan zien als kern van biobased economy?

Ook is het zo dat bij de diepstliggende cyclus (de institutionele) de vraag speelt of investeren in kennis op de hele lange termijn ook nog verstandig is. Human capital als dragende kracht van economie? Voor de lange termijn verwacht hij dat we naar een economie groeien waarbij vaardigheden belangrijker worden dan kennis.

Thema 2 - Stromen en de stad

Stellingen:

1. Stromen zijn een publieke verantwoordelijkheid.
2. Sectorale verkokering bij beheerders van stromen en de stand van de techniek vormen geen belemmering voor de onderlinge koppeling van die stromen.

Een deelnemer begint met een voorbeeld op straatniveau, op IJburg. Daar blijkt door de volle ondergrond met alle leidingen geen ruimte te zijn voor bomen. De ondergrond is in de ogen van deze deelnemer een publieke verantwoordelijkheid. Nu zijn het verschillende sectoren en koninkrijkjes die zorgen voor de leidingen en kabels, terwijl deze eigenlijk gebundeld zouden moeten worden. Technisch gezien kan dat, maar in de praktijk lukt dat niet. Elders is dat wel gelukt zoals in Leidsche Rijn. Dus het kan wel. Als tweede punt wordt genoemd de taak van de overheid om partijen bij elkaar te brengen. Er zijn bij stromen vele belangen, vele taken, en het is belangrijk dat partijen in een informele setting bij elkaar komen. Zij moeten uit hun sectorale rol geraken. Dat moet niet gebeuren vanuit dwang, maar vanuit informele ontmoetingen, bijvoorbeeld een fietsexcursie. Zo ontstaat een gedeeld beeld, een gemeenschappelijke probleemperspectief. Deze mening krijgt bijval: het is essentieel om dat integrale denken te organiseren. Het gaat ook om erkenning van het belang van beheer. Er wordt opgemerkt dat er ook zaken zijn die weliswaar bedacht zijn als integrale stroom, maar die later opgeknipt worden vanwege boekhoudkundige- of veiligheidsoverwegingen. Denk aan het voorbeeld van de stationstunnels. Dat zijn vaak passages van de ene kant van de stad naar de andere kant. Vervolgens worden ze door de betrokken bedrijven afgesloten door poortjes. De gemeenschap speelt daarin geen rol. Dan spelen vragen als: van wie zijn de tunnels, wie betaalt ze, wie is verantwoordelijk. Daar kan ook een overheidsrol liggen, vanwege het gemeenschapsbelang.

Een van de deelnemers ziet als belangrijke opgave op het gebied van stromen de vele tonnen grondstoffen die de stad in- en weer uitgaan. Dat gebeurt nu onafhankelijk van elkaar. In de praktijk dringt bij steden het besef door dat stromen waarden hebben. Deels uit een drang naar duurzaamheid, die te maken heeft met de leefkwaliteit in de stad, met schoonheid en veiligheid, maar deels ook uit economische motieven. Dit speelt niet incidenteel, maar in heel veel steden. Het is geen publieke verantwoordelijkheid om die stromen te managen, wel om na te denken over de gevolgen ervan voor de stad. Bijvoorbeeld in Rotterdam, waar grote hoeveelheden huishoudelijk afval de stad uitgaan en als warmte weer teruggevoerd de stad in. Het zijn veel lokale begrippen dan vroeger. Denk ook aan urban mining. Het gaat ook over congestie. Het initiatief van city box in Den Haag bijvoorbeeld is helaas mislukt, maar het idee is goed, met heen- en weerstromen. Steeds meer krijgen producenten belang bij het terugkrijgen van hun producten. Voorbeeld van

Auping, die zijn matrassen weer gaat terughalen. Het gaat om closed loops op lokaal stadsniveau. Dat geeft veel vervoersbewegingen, en op langetermijn moet dat wel geclusterd worden. Dat vraagt initiatieven als city box aan de rand van de stad of wijkdistributieplaatsen. Overheid moet dat stimuleren, niet verplichten. Deze opmerking krijgt bijval maar met de aanvulling dat de overheid ook het goede voorbeeld kan geven. Denk aan het hergebruik van materialen bij scholen, ziekenhuizen, openbare gebouwen. Voedselstromen zijn een ander voorbeeld. Ook bij het thema van voedselstromen is het belangrijk dat er ruimte is. De overheid moet ruimte bieden voor multifunctionele landbouw, bijvoorbeeld aan de randen van de stad, en bijvoorbeeld in combinatie met wateropvang. Dat kan kansen bieden. Een deelnemer vult aan dat het daarbij de rol van de overheid is om de informatiepositie op orde te hebben: er zijn zoveel partijen, zoveel stromen. Ook onder de grond. Ten tweede moet de overheid partijen uitdagen om deel te nemen, vanuit overwegingen van zowel kwaliteit van leven/duurzaamheid als economie. Volgens sommigen ligt de rol van de overheid primair bij de fysieke infrastructuur, zeker als het gaat om een niveau boven dat van de stad. Digitale infrastructuur is essentieel daarbij. Bij de Kop van Zuid is dat niet gelukt, bij de Oosterdok wel.

Naar aanleiding van de stelling merkt een van de deelnemers op dat de term 'publiek' in de discussie wordt uitgelegd als 'des overheids', maar het kan ook betekenen 'wij, het publiek'. Op dit terrein zijn er vele initiatieven, zoals energiebedrijven opgericht door gebruikers zelf. De vraag is hoe haalbaar ze zijn. Denk aan het voorbeeld van het delen van je auto. Bij dergelijke vormen van collectief beheer kan ICT helpen. Maar hoe kunnen we dergelijke initiatieven opschalen? Dat kan via het berekenen van een prijs bij verkeersstromen (hoe drukker hoe hoger de prijs). Maar het kan ook via mobiliteitspunten die verhandelbaar zijn. Dit is een andere manier van nadenken over stromen. Het is de vraag of het publiek daar een rol in kan spelen. Een andere deelnemer vindt het belangrijk om een onderscheid te maken tussen enerzijds stromen en anderzijds infrastructuur. Dat laatste is volgens de stedenbouw een kerntaak van de overheid. Fysieke ruimte moet gegarandeerd worden voor ons allen, terwijl het gebruik daarvan door marktpartijen en andere partijen geregeld kan worden. Dit punt geeft discussie want hoewel dit in theorie een goed onderscheid is, is de praktijk anders. Als iets niet goed doorstroomt, wordt het toch een probleem van de overheid in de perceptie van de burger. De overheidsrol ligt daarom bij het kaderstellen, het bepalen van de voorwaarden. Het idee van Ecopolis grijpt hier op terug: de overheid heeft verantwoordelijkheid voor de economische en ecologische netwerken (grijs, en groenblauw). Deze vormen de randvoorwaarden voor ontwikkeling. Ze zijn ruimtestructurerend, veel meer dan energie bijvoorbeeld. Zie ook scenario Stroomland uit Nederland 2030 project. Een andere deelnemer wijst erop dat er bij nieuwe projecten grote kansen zijn om de infrastructuur (ook onder de grond, ook energievoorziening) goed in te richten.

De vraag wordt gesteld of hier de oberrol van de overheid geldt. Sommige deelnemers denken van niet. Bij elk van de stromen zullen de marktverhoudingen anders liggen, en afhankelijk daarvan ligt de overheidsrol ergens tussen brugwachter en kanalenbouwer in. De blauwe en groene stromen lijken het meest de verantwoordelijkheid van de overheid. Maar bij de afvalstroom is dat anders. Als afval van kostenpost naar kostenopleveraar verwordt, dan kan overheid bepaalde voorzieningen aanleggen zoals depots, maar kan deze gelijk doorberekenen aan de afvalverwerkingsindustrie die er kennelijk baat bij heeft. Bij sommige projecten zijn echter zulke hoge investeringen nodig, bijvoorbeeld bij ondergrondse leidingen voor warmwater, dat het toch anders ligt. Dan wordt de overheid kanaalbouwer. Het gaat dus om de dikte van de stroom en de mogelijkheid voor bedrijven om investeringen terug te winnen: soms kan dat in nog geen vijfhonderd jaar, en dan ligt een rol als kanalenbouwer voor de hand. Er wordt opgemerkt dat in de discussie een algemene tendens klinkt: dat vroeger de overheid als grote partij de belangrijkste stromenbeheerder was, maar dat er nu kleinere gespecialiseerde bedrijven en groepen komen die dat gaan overnemen. Het lijkt veel meer te gaan over het beheer van de stromen dan over de aanleg van de leidingen. Bijvoorbeeld bij het riool, waarbij de verhoudingen inderdaad anders gaan liggen. Fosfaten zijn over twintig jaar gewoon op, en het wordt een taak van de waterleidingbedrijven om die fosfaten terug te winnen. Het hele riool krijgt daardoor een ander perspectief. Daarmee veranderen de rollen en duikt het concessiemodel hier op. Geef bijvoorbeeld elke burger een concessie voor het gebruik van het wegennet. Of geef bedrijven een concessie om aan urban mining te doen. De rol van de overheid wordt dan die van concessieverlener. Een andere deelnemer ziet die kleinschaligheid ook, idem de rol van concessieverlener. Het vraagt wel dat de

overheid een goed beeld heeft van de variëteit van de stromen en de betrokken partijen daarbij. Volgens een andere deelnemer hebben belanghebbenden in deze gedachtegang het voordeel maar zij betalen ook de rekening. Dit vraagt dat de overheid lijnen uitzet. Zie ook wereldwijde ontwikkelingen, waarbij sommige eilanden de keuze maken om bijvoorbeeld 'cradle to cradle'-eiland te worden. Dat is dan het kader waarbinnen economische machten hun gang gaan (IJsland). De overheid moet die keuzes maken.

Thema 3 Transformatie

Stellingen

1. De toekomstige stad ligt er al. Transformatie van die bestaande stad wordt vanzelf opgepakt vanuit de maatschappij (bedrijven, burgers, maatschappelijke organisaties).
2. Huidige regelgeving stimuleert multifunctionele inrichting en gebruik van de ruimte.

Er wordt gesteld dat de overheid de burger in staat moet stellen een rol te spelen bij transformatie. Hierbij zijn persoonsafhankelijk optreden van de overheid en traagheid in de besluitvorming belemmerende factoren, evenals de regelgeving. Zie het project Hotel: het heeft één jaar geduurd voor de vergunningverlening rond was, de brandweer wilde meedenken, maar dat was afhankelijk van de persoon met wie je sprak. Soms moeten bouwaanvragen ter inzage gelegd worden in gebieden waar niemand meer woont. De professional weet de weg bij de overheid, maar dat geldt niet altijd voor burgers die een fulltime baan hebben. Voorkomen moet worden dat de burger in gevecht raakt met de overheid. Een positief voorbeeld is de aanleg van het spoor in Delft, waar het ontwikkelingsbedrijf een loket heeft geopend waar de burger met zijn ideeën terecht kan. Een voorbeeld van belemmerende regelgeving waar in samenwerking met de overheid naar een oplossing is gezocht, is de bouw van een kiosk in de Binckhorst die voor meerdere doeleinden geschikt moest kunnen worden gemaakt, en die moest kunnen krimpen of groeien afhankelijk van de behoefte. Dat was onmogelijk bij de gemeente. Samen met de gemeente is gezocht naar mazen in de wet. Uitkomst was om het grootst mogelijke volume in de vergunning aan te vragen, maar later de bouw niet persé af te maken (de vergunde ruimte niet op te vullen).

Kortom, snelheid van handelen van de overheid, objectieve besluitvorming onafhankelijk van de persoon, samenwerking tussen burger en overheid, versoepelen van belemmerende regelgeving en het beleggen van een plek voor participatie van de burger zijn voorwaarden voor transformatie van de stad vanuit de maatschappij.

Een van de deelnemers beaamt dat snelheid van handelen door de overheid belangrijk is om afhalen te voorkomen. De hoop is gevestigd op de Omgevingswet. De ambtelijke organisatie heeft nog niet de lenigheid van geest om soepel op te treden. De worsteling voor de overheid is enerzijds die lenigheid te bieden, maar anderzijds ook de samenhang in de wijk te bewaken. Hij pleit er dan ook voor dat de overheid een ontwikkelingsstrategie neerzet.

Die ontwikkelingsstrategie is van belang, juist ook omdat er grootschalige projecten zijn die de burger niet kán. Daar is professionaliteit voor nodig, ook om samenhang en structuur in de stad aan te brengen. Het gaat erom hoe burgerinitiatieven meer in samenhang met de overheid kunnen worden gebracht. Het gaat om en-en.

Er wordt gerefereerd aan de essays waarin aandacht wordt gevraagd voor de ongelijkheid die kan ontstaan door in te zetten op zelfoplossend vermogen. Daarvoor is kennis en een netwerk nodig waarover niet iedereen beschikt. Maar is die sociale ongelijkheid tussen initiatiefrijken en initiatiefarmen juist niet de kern van de stad? De rol van de overheid is om die ongelijkheid te corrigeren als een maatschappelijk initiatief tegen het algemeen belang ingaat. Volgens een van de deelnemers is het een kernwaarde van de overheid om te zorgen voor rechtszekerheid en rechtsgelijkheid. Dat zorgt voor dubbelheid van de overheid ten opzichte van maatschappelijke initiatieven. Wie beschermt omwonenden bij overlast van een op zich wenselijk maatschappelijk initiatief – denk aan het voorbeeld van de patatkraam? Het debat moet gaan over die normen, om persoonlijke willekeur te voorkomen.

Een van de deelnemers merkt op dat grote transformatieopgaven het beste lukken in publiek/private samenwerking. Onderling vertrouwen en ambitie zijn daarbij belangrijk evenals

flexibiliteit bij de overheid binnen bestaande doelstellingen. Iemand moet de risico's nemen, meestal de markt. Daarom moet de markt een belangrijke rol spelen, samen met burgers. Het is opvallend dat dat in alle Rli-essays de markt slechts één keer genoemd werd. Regelgeving is een belangrijke factor bij transformatie, functiemenging is hierdoor vaak niet mogelijk. Kijk naar modellen in het buitenland, bijvoorbeeld Engeland (local improvement districts). De overheid investeert hierbij in een gebied, maar berekent dit via een belasting door aan belanghebbenden. Het is belangrijk bestaande gebouwen/gebieden tijdelijk in te vullen waardoor die op de kaart komen. De regelgeving kost veel tijd en geld. De overheid moet een transitie niet tegenwerken door overzorgzaamheid.

Een deelnemer ziet als handelingsperspectief voor de overheid het organiseren van een ontmoetingstafel met burgers en (toekomstige) stakeholders. De deelnemers merken op dat het dan wel belangrijk is te bepalen wie de stakeholders zijn (wie gedefinieerd worden als belanghebbende) en wie het risico draagt.

Thema 3 Publieke ruimte

Stellingen:

1. Met de toenemende invloed van ICT-ontwikkelingen op het gebruik van de publieke ruimte moet de overheid anders sturen dan met ontwerp. Overheden kunnen alleen nog sturen met beheer.
2. Het creëren van ontmoetingsplekken waar verschillende groepen elkaar tegenkomen is zinloos: die groepen zoeken toch naar hun eigen plekken.

Stelling 2 wordt door een van de deelnemers verworpen. Er is wel degelijk een taak van de overheid voor plekken van ontmoeting. De rol van de overheid is stimuleren dat die plekken er zijn. Zie ook het boek van Reijndorp en Hajer ('Op zoek naar nieuw publiek domein') waarin betoogd wordt dat publiek domein is waar verschillende parochiale groepen elkaar tegenkomen. Verschillende groepen hebben elk hun eigen ruimtes. Op het moment dat verschillende groepen dezelfde ruimte op hetzelfde moment gebruiken, ontstaat publiek domein. Natuurlijk moet niet alles van deze ontmoetingen verwacht worden, in de zin van het ontstaan van een community of gemeenschap, maar het af en toe elkaar tegenkomen is op deze plekken is belangrijk voor het opbouwen van wederzijds vertrouwen tussen stadsbewoners. De rol van digitale media hierin is tweeledig. Ze werken parochialisering in de hand omdat een individu eenvoudiger grip heeft op zijn eigen netwerk: met social media kun je je eigen contacten zelf beheren. Aan de andere kant is er een ruimtelijke factor te onderkennen. Men kan zich terugtrekken in zijn eigen "parochie" of community (gated communities), maar (tegengesteld) het kan ook een LAT-relatie eenvoudiger maken: mensen wonen op dezelfde plek maar ze hebben andere werelden. Denk bijvoorbeeld aan een buurt, waarin migranten, nieuwe stedelingen en verstokte jordanen samenleven. De fysieke nabijheid is er wel, maar de symbolische nabijheid is er niet. En met social media kun je vervolgens vinden waar je moet zijn om gelijkgestemden te vinden. Juist het creëren van overlap tussen parochies een taak van de overheid blijft (zowel ruimtelijk als softwarematig), vanwege het belang van (het opbouwen van) vertrouwen tussen burgers onderling. Dit komt voort uit een republikeinse visie die – anders dan een liberale visie die op individu en zelfbeschikking stuurde – die overlap tussen domeinen beklemtoont. Het feit dat in een coffeecompany zowel laptopnaden als gehoofddeckte moslima's zitten, is van betekenis.

Het roept discussie op of het nu om plekken voor gelijkgestemden gaat, of plekken waar verschillende groepen komen. Zie het onderscheid tussen ruimte en gebruik. Ruimte is duurzamer dan de gebruiker. Ruimte kan wel geprogrammeerd worden, maar men kan niet voorschrijven hoe gebruikers ermee omgaan. Jaren geleden is ergens in Amsterdam een pierenbadje voor peuters ontworpen en je ziet dat dit nu door opgeschoten pubers gebruikt wordt. De overheid moet dus niet bepalen, maar wel zorgen dat de plekken er zijn en dat er in deze kwaliteit is. Ontwerpen met mogelijkheden is beter dan ontwerpen met bedoelingen. Daarom gaat het meer om 'randvoorwaarden scheppen', niet voor één doel maar voor verschillende fasen.

Hiermee is deze expertmeeting ten einde gekomen. Alle aanwezigen worden hartelijk bedankt voor hun komst en hun bijdrage aan de discussie.